

UN CAMÍ D'EVASIÓ: DES DEL PONT DE PERAMOLA A SANT JULIÀ DE LÒRIA (ANDORRA)

Jordi Piferrer

Resum

A través dels Pirineus en busca de la llibertat

Aquesta comunicació descriu el camí d'evasió que seguí sant Josepmaria Escrivà de Balaguer la tardor de 1937. Una ruta que va d'Oliana fins a Andorra, travessant l'Alt Urgell de sud a nord i entrant a Andorra per Mas d'Alins. Un recorregut de 100 km, amb un desnivell positiu de 4.800 m i negatiu de 4.300 m. Aquest itinerari, que es coneix com a Camí d'Andorra, està senyalitzat amb els colors blau i groc.

El guia d'aquesta expedició fou Josep Cirera, de cal Roger de Bellestar.

S'analitzen altres rutes i expedicions que van des de Barcelona fins a Andorra: Ruta del Llobregat i Ruta del Segre.

Entre els anys 1936-1944, aquests camins en busca de la llibertat van ser recorreguts en els dos sentits, a causa de la intransigència d'ideologies totalitàries: marxisme llibertari, comunisme, nazisme.

Tot plegat ens porta a reflexionar sobre el concepte de llibertat en tots els seus àmbits: Llibertat de caminar arreu del món sense ser perseguit. Llibertat de pensament ideològic, cultural, polític. Llibertat de culte religiós. Llibertat d'expressió, amb el consegüent respecte a la llibertat dels altres.

Davant la pregunta: *Els Pirineus: frontera o connexió?*, fem una clara opció per la connexió, el diàleg, la solidaritat, el respecte, la llibertat.

Paraules clau: Pirineus, camins d'evasió, Andorra, Guerra Civil Espanyola, sant Josepmaria, senderisme, caminades.

Abstract

Searching for freedom throughout the Pyrenees

This paper describes the way followed by St. Josemaria Escrivá to run away from Spain in autumn 1937. The route goes from Oliana to Andorra crossing Alt Urgell from south to north and enters Andorra by Mas d'Alins. It consists of an itinerary of about 100 km. long, with an ascent of 4.800 m. and a descent of 4.300 m. This route is called the "Way of Andorra" and is marked with blue and yellow signs.

Josep Cirera, from Cal Roger of Bellestar, was the guide of this expedition.

Other routes and expeditions, leading from Barcelona to Andorra, as Segre and Llobregat routes, are also analyzed.

Between 1936-1944, these paths searching for freedom were taken in both directions due to the intransigence of totalitarian ideologies: libertarian Marxism, communism, Nazism.

All this leads us to reflect on the concept of freedom in all areas: Freedom to walk around the world without being persecuted. Freedom of ideological, cultural and political thought. Freedom of religious worship. Freedom of speech, respecting the freedom of others.

To the question: The Pyrenees, border or connection?, we make a clear choice for the connection, dialogue, solidarity, respect and freedom.

Key words: Pyrenees, escape ways, Andorra, Spanish Civil War, Saint Josepmaria, trekking, walks.

Primera part: una expedició d'evasió, el novembre de 1937

Per centrar el tema de les expedicions d'evasió descriu una expedició en la qual anava Josepmaria Escrivà de Balaguer, canonitzat a Roma el 6 d'octubre de 2002, que sortí de Madrid el 8 d'octubre de 1937, acompanyat de set persones més, i arribà a Andorra el 2 de desembre del mateix any.

Al llarg dels últims set anys he pogut tenir accés a vuit documents històrics d'aquesta expedició, cosa que m'ha permès fer-me càrrec de l'ambient d'aquesta expedició així com de l'itinerari seguit: quatre d'aquests documents són del mateix any 1937 i els altres quatre són memòries escrites per alguns dels expedicionaris als anys 1970.

Aquests documents històrics són:

- Un *Diari* (de l'any 1937), que cada dia escrivia un dels 8 components de l'expedició que venia de Madrid, excepte Escrivà, que no va escriure mai i que així donava absoluta llibertat als altres perquè escrivissin el que els semblés.
- Un *Diari* (de l'any 1937) d'un altre component d'aquesta expedició: Antoni Dalmaes, que procedia de Barcelona i que no era dels vuit de Madrid.
- Una extensa carta (de gener de 1938) d'un altre component que es diu José María Alabareda
- Uns *Apunts-Diari* (de l'any 1937) de Manuel Sáinz de los Terreros
- Quatre memòries escrites als anys 1975-1980 per altres components d'aquesta expedició. Els autors són: Juan Jiménez Vargas, Francisco Botella, Pedro Casciaro i Tomás Alvira.

Al material que contenen aquestes vuit fonts documentals escrites, n'hi puc afegir el procedent d'alguns testimonis orals per les converses mantingudes amb moltes persones:

a) Primerament amb tres persones que conegueren personalment Escrivà de Balaguer durant els dies de l'expedició: Josep Cirera i Fàbrega, guia de l'expedició, Eugeni Coll i Campà, de Fenollet, mort el dia 10 de maig de 2007, i Josep Boix i Oste, de Juncàs, mort el dia 29 de maig de 2005.

b) En segon lloc, he pogut parlar amb moltes altres persones que feren un recorregut similar, durant els anys 1936-1939, i també amb gent de la zona, experts en aquests camins que condueixen a Andorra.

Els expedicionaris

Des del 28 de novembre, data en què s'inicià la marxa de quatre nits seguides des de la Ribalera, al terme de Peramola, fins a Andorra, l'expedició quedà formada per unes vint-i-tres persones, guiades per en Josep Cirera.

Vuit components d'aquesta expedició venien de Madrid i eren els següents:

- Josepmaria Escrivà de Balaguer (1902-1975). L'any 1937 tenia 35 anys.
- José María Albareda Herrera (1902-1966), 35 anys. Havia nascut a Casp (Saragossa) i era professor d'institut a Madrid.
- Tomás Alvira Alvira (1906-1992), havia nascut a Villanueva de Gállego (Saragossa) i tenia 31 anys. Era llicenciat en Ciències i professor d'institut.
- Manuel Sainz de los Terreros Villacampa (1908-1995), nascut a Solares (Cantàbria). Tenia 29 anys i era enginyer de camins.
- Miguel Fisac Serna (1913-2007), nasqué a Daimiel (Ciudad Real) i tenia 24 anys. Era estudiant d'Arquitectura.
- Juan Jiménez Vargas (1913-1997), va néixer a Madrid. Tenia 24 anys i havia acabat la carrera de Medicina. Era el qui feia de cap del grup de sant Josepmaria.
- Francisco Botella Raduán (1915-1987), nasqué a Alcoi (Alacant) i tenia 22 anys. Estudiant de Matemàtiques i Arquitectura.
- Pedro Casciaro Ramírez (1915-1995), nasqué a Múrcia i tenia 22 anys. Era estudiant de Ciències Exactes a Madrid.

Encara que no era del grup dels vuit, parlaré també d'Antoni Dalmases Esteva (1919-1997). Va escriure un *Diari* molt complet i detallat. Nasqué a Puigcerdà el 24 d'abril de 1919. Tenia per tant 18 anys. Era estudiant d'Enginyeria Industrial. Al començar la guerra estava a Barcelona.

El grup de sant Josepmaria Escrivà de Balaguer en arribar a Andorra. (Fotografia tirada pel fotògraf andorrà Valentí Claverol el dia 3 de desembre de 1937)

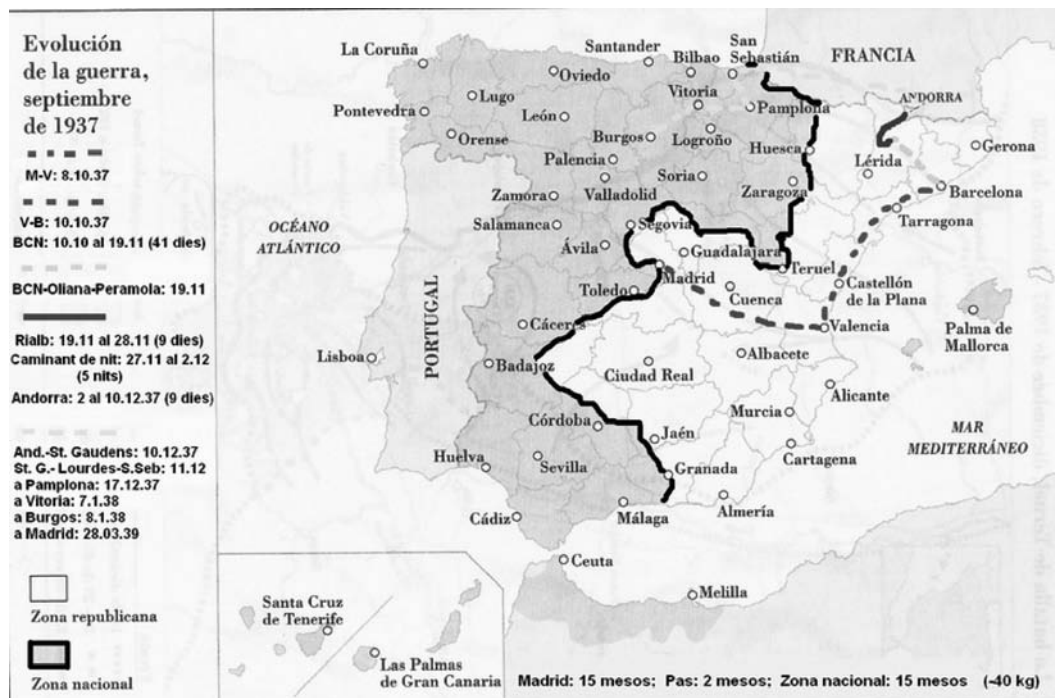

Un resum del viatge

Sortiren de Madrid el dia 8 d'octubre de 1937 i passant per València arribaren a Barcelona dos dies després, el 10 d'octubre.

A Barcelona hi hagueren de passar quaranta-un dies, fins el 19 de novembre, en les circumstàncies difícils que produïen, entre altres coses, l'ambient hostil, el temor a ser descoberts, la pròpia incertesa del dia de la marxa, i, no pas la més petita de totes, la impossibilitat de fer més d'un àpat al dia, i encara ben escàs.

Nou dies més, del 19 al 27 de novembre, els passaren emboscats en diferents indrets de la Baronia de Rialb, on foren ben tractats i atesos per la gent d'aquelles contrades: les famílies de cal Mateu i de cal Tonillo, de Peramola; les famílies de Vilaró i de ca l'Empordanès, de Pallerols; i la família de Juncàs, amb altra gent de la zona.

Seguiren cinc nits d'unes marxes esgotadores: del vespre del 27 de novembre a la matinada del 2 de desembre, caminant de nit més de dotze hores diàries, mal menjats, mal calçats, passant fred, mullats en travessar rius, bruts, amb caigudes freqüents, ungles arrancades, ferides als peus i a les mans.

Finalment el 2 de desembre arribaren a Andorra, gairebé dos mesos després d'haver sortit de Madrid. Havien fet uns noranta-set quilòmetres a peu i havien salvat un desnivell acumulat, entre pujades i baixades, d'uns nou mil metres. Josepmaria Escrivà, des de l'inici de la guerra fins que arribà a Andorra, va perdre 40 kg.

Segona part: els guies de l'expedició

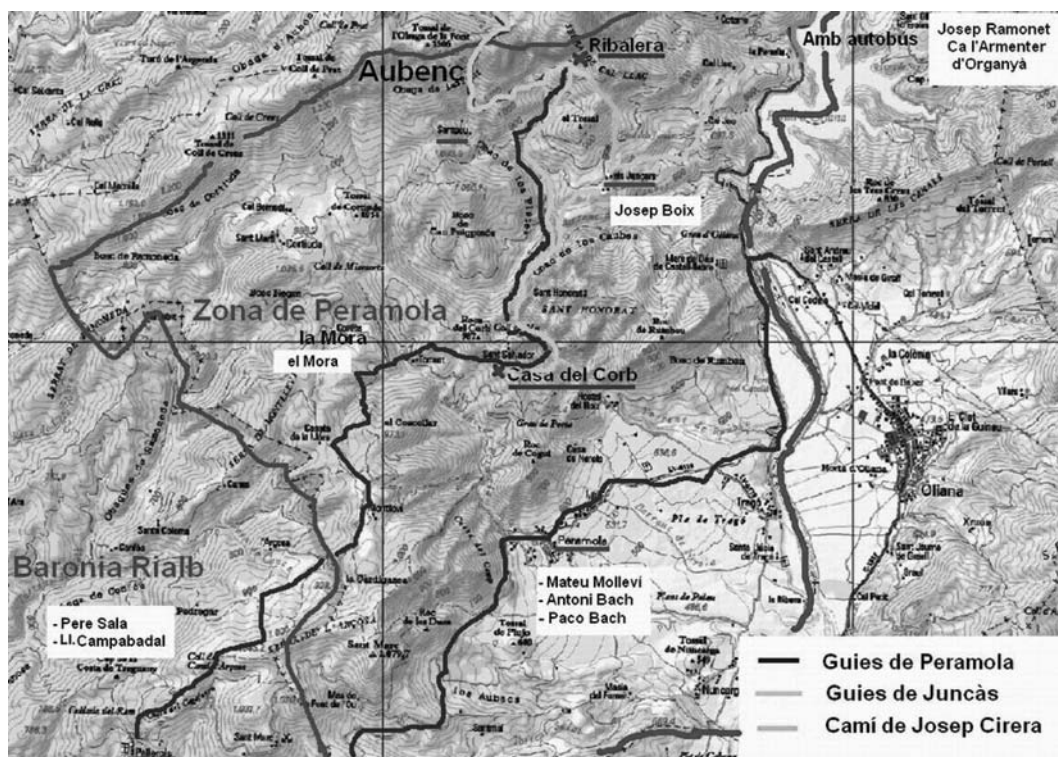
Com era usual en les expedicions d'evasió, hi havia dos tipus de guies: els guies locals i els guies principals.

En el cas de l'expedició d'Escrivà de Balaguer, els guies locals foren gent de la zona de Peramola i Pallerols. El guia principal, que els conduí fins a Andorra, fou en Josep Cirera, de cal Roger de Bellestar.

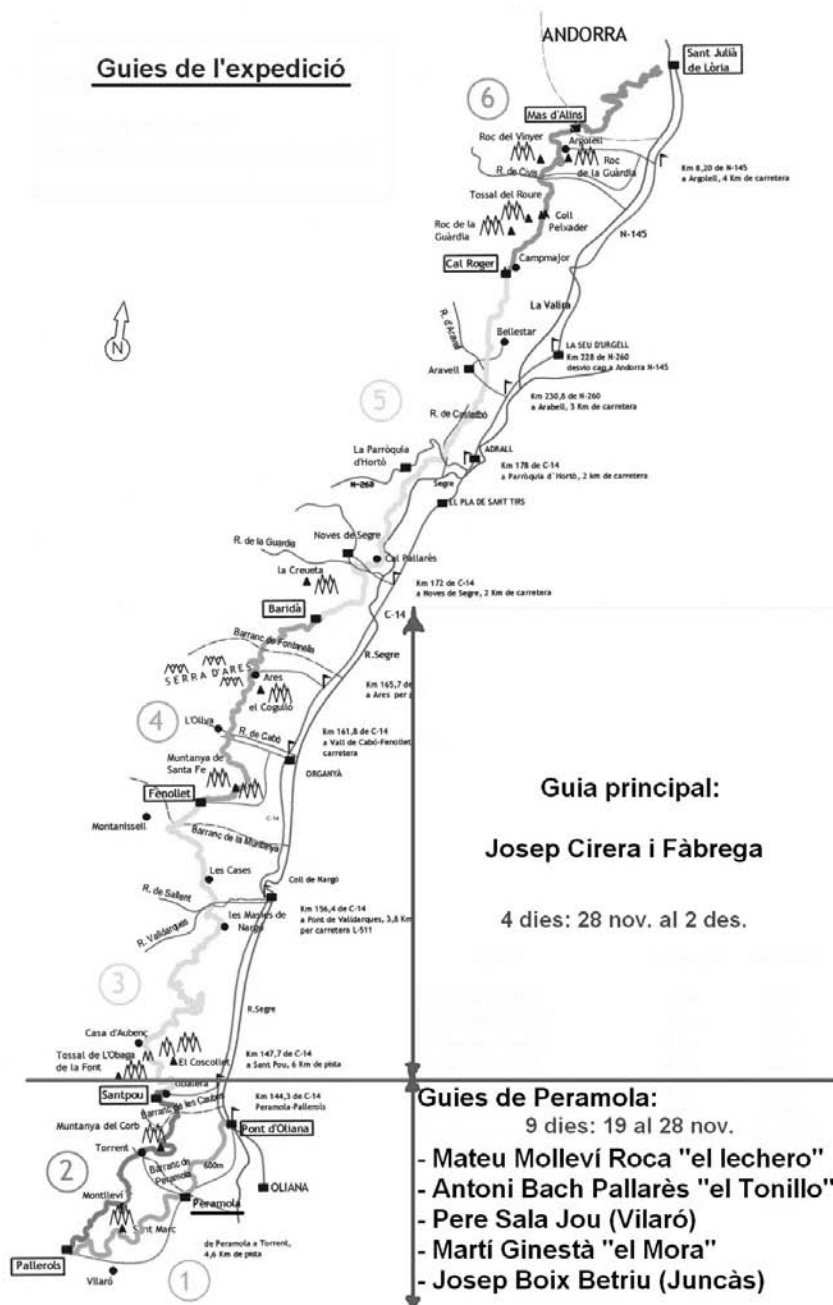
Els guies de Peramola foren: Mateu Molleví Roca (1889-1955) i Mateu Molleví Serra, de cal Mateu; Antoni Bach Pallarès (1887-1967) i Paco Bach Puig (1920-1977), de cal Tonillo; i Josep Boix Betriu (1889-1976), de Juncàs; tots amb el recolzament de les seves respectives famílies. A més, Juan Jiménez Vargas cita una vegada els de la casa de la Mora.

Els de la Baronia de Rialb foren: Pere Sala Jou (1877-1949), de Vilaró, i Lluís Campabadal Esteve (1889-1954), de l'Empordanès.

De manera més indirecta participaren també en aquesta tasca en Josep Ramonet Espar, de ca l'Armenter, d'Organyà; el Cisco Bentanachs i el seu fill Jesús, de Baridà; la gent de ca l'Esparrica, del poble d'Ares, i els de la borda del Riu, de Bellestar.

Guies de l'expedició

El guia principal de l'expedició: Josep Cirera i Fàbrega

Els antecedents familiars

El seu pare, Ramon Cirera i Llach, era de cal Mestre de Bóixols. Es casà l'any 1906 amb Maria Fàbrega i Sin, la pubilla de cal Querol de Sallent de Montanissell. Van tenir sis fills, a més d'un d'adoptat. Els sis fills foren: Teresa (nascuda el 1908), Carme (1912), Josep (1914), Rosario (1918), Ramon (1920) i Rossendo (1924). Adoptaren en Martí quan tenia 3 anys, no gaire abans que nasqués en Josep; havia nascut l'any 1910, i ha estat considerat sempre com un més de la família.

El guia Josep Cirera,
de cal Roger de
Bellestar.

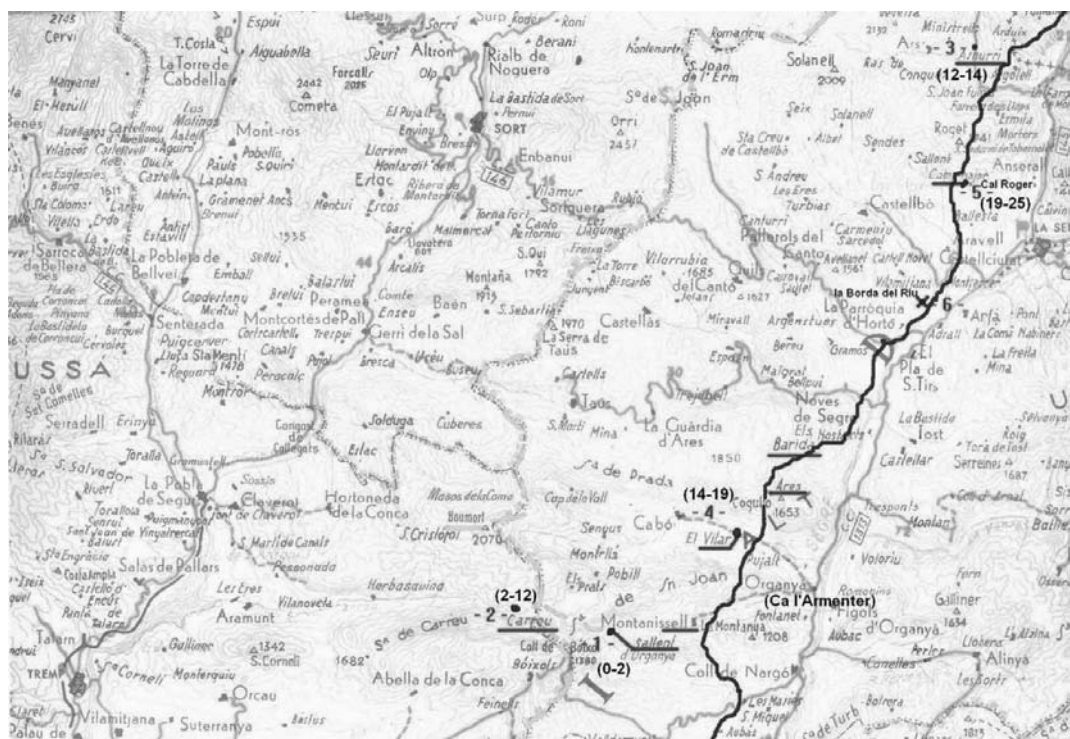

En Josep va néixer a cal Querol, de Sallent de Montanissell, el dia 17 de març de 1914. L'any 1916 la família es traslladà a cal Mestre, de Carreu, un veïnat prop de Prats, més enllà de Montanissell en direcció a la Pobla de Segur. L'any 1926 se'n van a cal Trullar, d'Asnurri, prop de Sant Joan Fumat, on s'hi estigueren dos anys. El 1928 els Cirera se'n van anar al Vilar de Cabó, prop d'Organyà. El 1933 se n'anaren de masovers a cal Roger, sobre Bellestar. S'hi van estar fins l'any 1944, quan es traslladaren a la borda del Riu, en la confluència entre els rius de Castellbò i d'Aravell, i allà es quedaren fins l'any 1949.

A Carreu, on va viure fins als dotze anys, es va familiaritzar amb el bestiar. Durant els dos anys passats a cal Trullar, d'Asnurri, dels dotze als catorze, va fer de pastor i per això coneixia tan bé els passos cap a la veïna Andorra. Després, dels catorze als dinou anys, vivint al Vilar de Cabó va conèixer els de ca l'Armenter d'Organyà i va treballar amb ells. I dels dinou als trenta, la família s'estava a cal Roger, una casa sola més amunt de Bellestar.

L'ajudar a casa en la feina del camp anava junt amb treballar de tant en tant per d'altres persones i, amb el pas del temps, amb traficar amb mercaderies o, més tard, amb passar gent cap a Andorra. Tots aquells canvis de casa li havien donat un coneixement molt bo del territori.

Els anys de la guerra i el pas de persones.

Esclatà la guerra del 1936. Oficialment constava que estava al front perquè s'havia presentat voluntari. De fet, però, vivia a Andorra, on feia treballs variats i passava mercaderies i algunes persones a través dels Pirineus.

Un dels contactes més freqüents que tenia en Josep Cirera per fer de guia era en Josep Ramonet i Espar, de ca l'Armenter d'Organyà. Quan Josep Cirera vivia al Vilar de Cabó els havia ajudat els dies de la fira d'Organyà, el 30 de novembre, per Sant Andreu. Aquesta fira, juntament amb la de Salàs de Pallars, tenia molta importància. Els dies de fira les quadres de ca l'Armenter s'omplien d'animals i a la fonda hi parava molta gent. Com que hi havia molta feina en Cirera els ajudava. Tenia llavors entre quinze i divuit anys. Quan els Cirera es traslladaren a cal Roger continuà la relació amb ca l'Armenter perquè hi anaven a comprar carbó o altres mercaderies i productes de la terra.

Els de ca l'Armenter i els de Juncàs eren parents, ja que en Josep Ramonet estava casat amb la Concepció Oste Argerich, germana de la Maria, la mestressa de Juncàs. Per altra part, els

de Fenollet eren parents d'en Cirera. La mare d'en Cirera es deia Maria Fàbrega i Sin i la mare de l'Eugeni Coll de Fenollet es deia Rosa Campà i Sin, de manera que les àvies eren germanes. Era també molt amic dels de Baridà i dels de la Parròquia d'Hortó, que també passaven gent.

Tot plegat feia que des d'Aubenç fins a Andorra, passant per la vall de Sallent, Fenollet, vall de Cabó, Ares, Baridà, vall del riu d'Aravell, cal Roger, Argolell i Mas d'Alins, ho conegués a la perfecció, i tenia com a contactes molts amics i parents.

En canvi, tenia menys coneguda la zona que va d'Aubenç cap al sud: Juncàs, baronia de Peramola i Baronia de Rialb. En aquesta zona havia de refiar-se dels guies locals, que eren els de cal Mateu, els Tonillo, els de Vilaró, els de l'Empordanès, els Mora i sobretot els de Juncàs, que eren el seu contacte principal a través dels de ca l'Armenter, d'Organyà.

Habitualment col·laboraven amb ell dos o tres guies més: normalment anava amb un dels germans Garreta, en Josep, de cal Cebrià d'Espaén, però també tenia forts contactes amb l'amo de Baridà —en Cisco Bentanachs— i sobretot amb el seu fill, en Jesús, que era de la mateixa edat; també amb en Domingo, un altre d'Espaén. Coneixia també l'Antoni Ribes, de la Parròquia d'Hortó, que anava normalment amb en Jaume Garreta, de cal Cebrià d'Espaén i amb el Noves, també de la Parròquia d'Hortó.

Algunes vegades anava amb el Perdiguès, del Pitarell de Montanissell, l'Ermengolet de Valldarques i d'altres. Quan les expedicions eren nombroses, hi anaven normalment tres guies: un al davant, un al mig i un altre al final de l'expedició.

A vegades, quan feien el camí de pujada cap a Andorra, se'ls afegien a l'expedició altres guies i contrabandistes carregats amb grans fardells de llana i bosses de safrà, productes que eren molt ben pagats. Normalment, en Cirera passava grups molt reduïts: de dos o tres persones; com a molt de set o vuit, i alguna vegada fins i tot va passar una sola persona. En les expedicions amb gent, cobrava 1.000 pessetes per persona. Els guies no donaven mai el nom, sinó que anaven amb pseudònims. Ell es feia dir Roger, i algunes vegades Antoni. Ens diu que només va donar el nom a dues persones: a Escrivà i a un fabricant de Sabadell.

A partir de juny de 1938, quan el front de guerra s'acostà a Catalunya, va deixar de passar gent, ja que en aquelles dates aquesta activitat era molt perillosa.

Quan estava a Andorra vivia a l'hotel Palacín d'Escaldes. No volia viure a Sant Julià de Lòria, perquè diu que allà hi havia espies dels milicians que el podien delatar. Quan havia de passar per Sant Julià ho feia sempre de nit, o bé d'amagat.

Un resum de les seves activitats per anys

L'inici de la guerra el 1936

Va ser cridat a files als 21 anys, l'any 1935, però va quedar exempt de fer el servei militar; per això el juliol de 1936, en començar la guerra, en Josep estava treballant a casa seva, a cal Roger, amb els seus pares i germans.

La primera vegada que va passar una persona cap a Andorra fou el dia 21 de juliol de 1936. Es va presentar a cal Roger el fill de cal Marquès¹ de la Seu d'Urgell, perquè el passessin a Andorra. La família va decidir que el passés en Josep, perquè es coneixia molt bé el terreny. En arribar a Andorra li va pagar amb una gasosa. Acabada la guerra, en Manel li va concedir una llicència per fer el taxi des d'Andorra fins a Barcelona.

La segona vegada que va passar gent va ser l'octubre de 1936. Va passar un sacerdot que va arribar a cal Roger amb els peus nafrats i no podia continuar caminant. Va estar una setmana amagat a cal Roger i quan va estar curat dels peus, en Josep Cirera el va passar per Mas d'Alins. Li va donar cinc duros. Anys més tard, acabada la guerra, va anar a veure aquest sacerdot que llavors era el rector del col·legi dels escolapis de Sarrià, a Barcelona.

Com que estava en edat militar i no volia anar a la guerra, es va falsificar el carnet d'identitat rebaixant-lo dos anys. I també es va aconseguir dos carnets per circular amb tranquil·litat: un de la CNT-FAI i un altre de la UGT, i segons qui venia li n'ensenyava l'un o l'altre.

La intensa activitat de l'any 1937

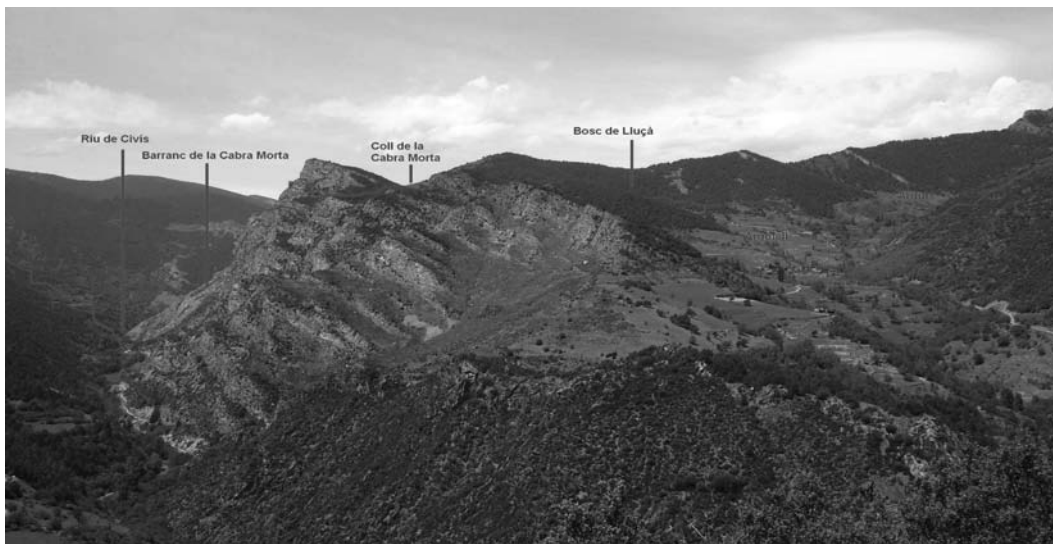
El 19 de març de 1937, el dia del seu sant, i el mateix dia que havia d'incorporar-se a l'exèrcit republicà per anar a la guerra, va intentar passar tres persones d'Organyà, però sense massa fortuna, ja que els milicians li varen disparar. Gràcies a Déu, no li va passar res perquè així que va veure que li anaven a disparar, es va llençar pel pendent cap al riu Segre. Això va passar a la carretera general que va d'Organyà a la Seu d'Urgell, tot just sortint d'Organyà en l'anomenat forat dels Tres Ponts, un congost del riu Segre.

Després d'aquesta experiència negativa se'n va anar a treballar a Andorra, fins que un conegut seu de Barcelona que era metge i es feia passar per comunista el va cridar perquè passés gent de Barcelona cap a Andorra. Des del mes de maig al mes d'agost del 1937 va fer unes quatre o cinc expedicions des de Barcelona a Noves de Segre, organitzades per aquest metge. A partir de Noves intervenien altres guies que els passaven a Andorra.

Tres expedicions des de Juncàs

Després de tot això, per estar més segur, se'n tornà a Andorra, a treballar per l'empresa de tabacs Reig. Fou allà on el mes d'agost rebé un missatge del seu amic Armenter d'Organyà que volia passar gent des de Juncàs cap a Andorra.

El camí d'entrada a
Andorra pel barranc
de la Cabra Morta,
Argolell i Mas d'Alins.
Un ruta de fugitius i
contrabandistes.

Va baixar d'Andorra i va arribar a Juncàs a mitjan agost, per passar una persona d'Ogern, però no ho pogueren fer perquè havia marxat amb una altra expedició. Va ser el primer contacte amb els de Juncàs.

A l'octubre, el cridaren novament els de Juncàs, a través de l'Armenter, per passar tota una colla de gent des d'allà fins a Andorra. Recorda que a Fenollet hi varen estar dos dies perquè va ploure molt. Són molt conegudes les pluges de l'octubre del 1937, que varen causar inundacions importants a Andorra.

La tercera vegada que va anar a Juncàs va ser el novembre de 1937, per recollir l'expedició de Josepmaria Escrivà. Aquesta expedició va ser l'última que va fer des de Juncàs. Va arribar a Juncàs la tarda del dia 27 de novembre i al migdia del dia 28 l'acompanyaren a la Ribalera per presentar-li els fugitius. A la tarda, cap a les 5, varen sortir de la Ribalera per pujar la canal de la Jaça, superar Aubenç i continuar per Fenollet, Ares, Baridà, el riu d'Aravell, cal Roger, el barranc de la Cabra Morta, Argolell, Mas d'Alins i Andorra.

Aquesta expedició de sant Josepmaria fou la més nombrosa de totes les que va fer, ja que fins llavors només havia passat una persona o bé grups reduïts de quatre o cinc com a màxim. En l'expedició del novembre de 1937 eren unes 23 persones.

L'any 1938

A en Josep Cirera no li agradaven aquestes expedicions nombroses, i després d'aquesta no en va fer cap més. Es dedicà a passar mercaderies i només en dues o tres ocasions passà

persones, i molt poques. En recorda una de primers de 1938, en què va passar dos germans de cal Caseta de Montanissell, sense cobrar res. I la primavera d'aquell any va deixar definitivament de passar gent, ja que havia esdevingut molt perillós.

En total, a peu i fins a Andorra, va fer unes sis o set expedicions. No obstant això, durant tot el període de la guerra, si bé va passar poca gent, no va parar de fer expedicions amb mercaderies: pràcticament una cada 15 dies, llevat dels dies d'estiu que feia molta calor o si feia molt mal temps a l'hivern.

L'any 1939, acabada la guerra, baixà a Barcelona i s'hi establí definitivament. Es dedicà a negocis de fabricació i venda de ràdios i articles de regal i joguets per a la mainada.

Altres expedicions semblants

Al llarg dels últims 10 anys, he pogut conversar amb més de 15 persones que passaren per aquests itineraris durant la guerra i amb gent de la zona que coneix bé tots aquests viaranys i rutes d'evasió a través dels Pirineus.

Algunes expedicions les he pogut conèixer de primera mà pel testimoni dels seus protagonistes, sobretot a través de converses directes amb ells o a través d'escrits que varen deixar. Per ordre cronològic, són les següents:

1. Expedició d'Antoni Gabriel i Golet. Juny de 1937²

Cap al vespre del dia de Sant Joan, ell i dos veïns més de Ponts sortiren a peu des d'aquest poble fins a cal Reig de Tiurana. Aquella mateixa nit, l'amo d'aquesta casa els ajudà a travessar el riu Segre amb la barca de sirga de la masia de cal Claudi. Passat el Segre els guià a través del torrent de Vilaplana fins a les barraques dels boscos de Pallerols de Rialb.

El guia que els portà fins a Andorra fou l'Ermengolet de Paracolls, que segons el descriu l'Antoni Gabriel, «era un home de mitjana edat, cobert amb una boina negra i calçat amb unes botes altes de muntanya; duia un ample cinturó del qual penjaven un enorme revòlver enfundat i un estoig de cuir on hi guardava el rosari que resava cada vespre». Amb l'ajut d'uns germans seus, es dedicava a passar fugitius cap a Andorra o cap a França seguint una ruta paral·lela a la vall del Segre. En l'expedició que comentem hi anaren dotze persones i pagaren 400 pessetes cada una. Pocs mesos més tard, l'Ermengolet fou mort per uns carabiners prop de la frontera andorrana.

Segons en Manuel Gabriel, la ruta seguida per aquesta expedició fou la següent: des dels boscos de Pallerols a l'Arçosa, la font del Bernadí (prop de Cortiuda), el coll de Creus i la

font d'Isot (prop de Gavarra), la vall del riu Sallent i la cova de l'Ormini (prop de Montanissell), la vall de Cabó, la Guàrdia d'Ares, el bosc de Sant Joan de l'Erm i la vall del riu de Guils del Cantó, per arribar finalment a Bixissarri i Sant Julià de Lòria, a Andorra.

2. Expedició de José María Torrabadella. Juliol de 1937

D'acord amb les informacions facilitades per ell mateix, en les quals es basa tot aquest relat, José María Torrabadella va néixer a Barcelona l'1 de novembre de 1917. El 18 de juliol de 1936 tenia, doncs, 18 anys. Estudiava tercer de Medicina i vivia al carrer de Rosselló, cantonada amb la Rambla Catalunya.

A la matinada d'un dia de mitjan juny de 1937 agafà el cotxe de línia que sortia de la plaça Tetuan cap a la Seu d'Urgell, amb la intenció de passar a Andorra.

Ja dins l'autobús, quan arriba a la població de Tiurana se li atansà un home, li preguntà el seu nom i li digué que baixés amb ell i l'acompanyés a casa seva. Així ho féu. Després de dormir a la casa, sortiren de bon matí i es dirigiren a Pallerols, a la Baronia de Rialb.

A Pallerols s'hi estigué unes tres setmanes, en unes cabanes molt rudimentàries, fetes amb troncs d'arbre i branques per sobre, sense cap comoditat, amagats dins els boscos. En cada cabana hi vivien cinc o sis persones. Estaven custodiats pels de ca l'Empordanès.

A finals de juliol de 1937 ja s'havia format una expedició d'uns 130 o 140 homes, que empengueren la marxa cap a Andorra.

La marxa durà cinc nits. Cada nit caminaven unes dotze hores. L'última marxa s'acabà a Sant Joan Fumat, on es dispersà l'expedició en una desbandada general pel perill que hi va haver en un moment determinat. Alguns pogueren passar a Andorra i altres quedaren dispersats pels boscos pròxims a Sant Joan.

Ho tornaren a intentar uns dies més tard. Sortiren de Castellbò la nit del 8 de novembre de 1937. Però tampoc no va sortir bé. A la matinada del dia 10, quan havien pràcticament arribat a la frontera andorrana, per damunt del poble d'Arduix, els carrabiners el varen agafar juntament amb altres.

3. Expedició de Francesc Molleví Serra. Juliol de 1937

Tot aquest apartat es basa en les informacions facilitades per Joan Molleví i Viladoms, que a més ha posat a la meua disposició una còpia del *Diario de mi vida* que escriví dia a dia el seu pare, en Francesc Molleví Serra, des de la seva sortida de Barcelona a finals de juny de 1937 fins la seva tornada, ja llicenciat, el mes de juny de 1939.

Sortiren de Peramola la matinada del dia 15 de juliol de 1937. Arribaren a Andorra en des-puntar el dia 19.

En aquest grup hi havia els germans bessons Francesc i Pau Molleví Serra, el seu cosí Josep Serra Molleví i altres joves de Peramola. En total eren cent cinc homes; deu anaven armats, entre ells l'autor del *Diari*, que portava una escopeta. Els cobraren 550 pessetes a cadascú.

Complementa aquesta expedició una descripció que fa Antoni Campmany, de Barcelona. En el seu *Diari* apareixen els següents noms: Sr. Escalé, d'Oliana, primer contacte a la zona; Sra. Maria, de cal Roca; en Miquel, que també li diuen en Miquelet, que és el mosso de cal Roca; «lo Ramonet», masover de l'Arçosa; «el Vilaró», de Peramola, organitzador de l'expedició d'evasió; un tal Quico que també forma part de l'organització; un sacerdot que es diu P. Balaguer, que viu en una de les cabanes dels boscos de Pallerols i que de tant en tant baixa a Peramola a dir missa.

La matinada del dia 15 de juliol sortiren de Peramola conduïts per Vilaró i es dirigiren directament cap a Juncàs, on recolliren més gent que anaven acompanyats pel Quico. Fins aquí el grup està format per unes 35 persones. Pugen Aubenç per la canal de la Jaça. En arribar dalt Aubenç se'ls uneix un altre grup d'unes setanta persones, cosa que fa un total de cent cinc, conduïts per tres guies.

Travessen el riu de Sallent, pugen les muntanyes de Nargó i de Santa Fe i dormen pel bosc de Santa Fe, a la vista d'Organyà. Travessen el riu de Cabó i pugen a Ares; arriben a dalt a les dues de la matinada del dia 17 de juliol. Cap a la zona de Baridà vénen uns guies nous que són els que els conduiran fins a Andorra. A partir d'aquest punt segueixen segurament la ruta que seguia la majoria d'expedicions: la Guàrdia d'Ares, Castellàs, port del Cantó, la Basseta, Sant Joan de l'Erm, bosc de Santa Magdalena, Bordes de Civís, coll de Laquell i baixar per Bixissarri fins a Sant Julià de Lòria, on arribaren a les nou del matí del dia 19 de juliol.

4. Expedició de Francesc Pàmies. Setembre-octubre de 1937

Citen aquesta expedició Josep Maria Solé i Joan Villarroja.³ En faig un resum i l'incloc en aquest apartat per la similitud que té amb l'expedició de Josep Rossinyol, de la qual tractaré més endavant.

En Francesc Pàmies sortí en tren de la plaça de Catalunya, de Barcelona, el dia 29 de setembre de 1937, en direcció a Manresa. En aquesta ciutat agafen l'autobús de Barcelona a la Seu d'Urgell, que passa per Calaf. Baixen a la Fortesa, abans d'arribar a Calaf, i passen un dia en un mas (possiblement una masia anomenada Vallcebre) i tres dies al bosc en una cabana de carboners.

El dia 2 d'octubre comença l'expedició. Travessen la carretera de Solsona, població que deixen molt a prop a la dreta. Passen per damunt de Lladurs i continuen per Sant Llorenç de Morunys. El dia 8 descansen en una balma. El 9 enfilaren el Cadí pel seu extrem occidental. En aquest punt eren ja més de 300 persones. A mitjanit passaren el Segre pel pont d'Alàs i pujaren cap a Andorra entre Arcavell i Bescaran. Era la matinada del dia 10, vuitè dia de

caminar. Pujaren pel dret les Colomines, esquivant Estamariu i pel Cortal Nou assoliren el pla de les Lloses. En aquest punt foren sorpresos pels carrabiners i encara que Francesc Pàmies arribà a Andorra, molts altres moriren en l'intent o foren detinguts.

Pagaren 500 pessetes al primer contacte i 1.000 als guies principals.

5. Expedició de Joan Abelló. Octubre de 1937

L'expedició va durar disset dies: del 14 al 30 d'octubre de 1937. A finals d'octubre hi va haver moltes pluges i fortes inundacions a Andorra; els aiguats del dia 28 s'endugueren molts ponts, i també cases que hi havia vora el riu. Tot això els va afectar força.

Sortiren de Sabadell i passaren per Coll de Nargó, Ares, Baridà, Sant Joan de l'Erm, Bixissarri i Sant Julià de Lòria. Varen estar perduts bastants dies a causa de les fortes pluges, i van arribar finalment a Bixissarri cap a les vuit de la nit del dia 30 d'octubre.

6. Expedició d'Isona. Octubre de 1937

Segueixo aquí les informacions facilitades per Isidre Gabriel Riba i Pere Benet Ponsich, d'Isona. El dia 18 d'octubre de 1937, a la nit, sortien d'Isona onze nois de la comarca. Entre ells hi anaven Isidre Gabriel i Riba, de cal Barber, i Pere Benet i Ponsich, de cal Pere Xollador. Passaren per Biscarri i arribaren a Pallerols de Rialb a la nit.

Foren dies de molta pluja, motiu pel qual s'endarrerí molt l'expedició, que arribà a Andorra el dia 29 d'octubre. Són molt coneguts els forts aiguats d'Andorra d'octubre de 1937. En total varen emprar dotze dies en el que es pot fer en quatre o cinc. Varen pagar 1.500 pessetes cadascú. Entraren a Andorra per Bixissarri enmig d'un temporal de pluja i neu. No saben exactament per on van passar, però sembla ser que seguiren el camí de Boumort, rasos de Taús, port del Cantó, Sant Joan de l'Erm, bosc de Santa Magdalena, Cortals de Civís, coll de Laquell, Bixissarri i Sant Julià de Lòria.

7. Expedició d'Antoni Dalmases. Novembre de 1937

Antoni de Dalmases Esteva és un dels expedicionaris que es va unir el dia 28 de novembre a l'expedició d'Escrivà de Balaguer. Seguim el que explica en el seu diari, *Pro Deo et Patria*.

Sortí de Barcelona el 12 de novembre de 1937 en tren fins a Manresa, i el mateix dia s'adreçà en cotxe cap a Solsona. D'aquí, a peu, fins a Ollana, d'on sortiren el dia 23 cap a Juncàs.

La matinada del dia 28 s'uneixen a l'expedició d'Escrivà de Balaguer i arriben junts a l'espluga de les Vaques, al barranc de la Ribalera.

8. Expedició de Coll de Nargó. Desembre de 1937

Aquestes són les notícies que he rebut d'en Pere Oromí Riart, de cal Ton del Peret, nascut a Coll de Nargó el setembre de 1918.

El dia 8 de desembre de 1937, després del ball de la nit, se n'anaren tres nois de dinou anys de Coll de Nargó cap a Andorra. Eren Pere Oromí, Joan Pujol dit *lo Tomasó* i Mariano Bach. Aquell mateix dia els cridaven a files per incorporar-se a l'exèrcit republicà.

Anaren de Coll de Nargó cap a les Cases, on els recollí el Pitarell, que els portà, caminant de nit, fins a Sant Joan de l'Erm, on arribaren cap a les sis del matí. Després de descansar continuaren cap a Andorra, on arribaren a la matinada del dia següent. A Sant Joan de l'Erm s'havia arplegat una colla de 25, i el guia que els portà d'allà fins a Andorra fou l'Ermengolet.

El camí seguit per anar des de les Cases fins a Andorra és: Cases, Comalavall, Montanissell, Pitarell, coll de Finestres o coll de Cabrit, el Cap de la Vall, Rasos de Taús, port del Cantó, Sant Joan de l'Erm, bosc de Santa Magdalena, Cortals de Civís, coll de Laquell, Bixissarri i Sant Julià de Lòria.

9. Expedició de Josep Ramonet. Maig de 1938

La informació que segueix l'he rebuda d'Amadeu Rocamora i Ramonet, nét d'en Josep Ramonet i Espar, de ca l'Armenter d'Organyà. Estava casat amb Concepció Oste Argerich, de la casa de Juncàs, de Peramola. Des de Juncàs s'organitzaren moltes expedicions cap a Andorra, entre elles la ja descrita amplament de sant Josepmaria.

De Juncàs sortí una expedició el dia 15 de maig de 1938. Per aquestes mateixes dates, maig de 1938, es passà directament a la zona nacional del Pallars en Mateu Molleví i Serra, de Peramola. No seria estrany que anessin en la mateixa expedició, ja que Mateu, en ser de Peramola, coneixia perfectament els de Juncàs, amb qui havia col·laborat organitzant altres expedicions anteriors; entre elles, la del novembre de 1937.

Com era habitual en aquestes expedicions des de Juncàs, sortiren a les cinc de la tarda i superaren ubenç; llavors començà a nevar, de manera que esperaren fins el dia 19 a dos quarts de vuit de la tarda, que sortiren cap a Taús. Arribaren a la borda del Janroi. Aquella mateixa nit, després de passar unes fonts i rieres amb molta aigua, arribaren a un molí que

ja era *zona nacional*, on descansen fins que es féu de dia. Encengueren foc, s'escalfaren i cap a les vuit del matí del dia 20 sortiren del molí en direcció a Gerri, on trobaren una parella de la Guàrdia Civil. Esmorzaren i tot seguit els traslladaren a Sort amb un camió. Fins a Ares, aquesta expedició seguí pràcticament la mateixa ruta que es descriu en l'expedició de sant Josepmaria.

10. Expedició de Josep Rossinyol i Barcons. Febrer de 1938

L'expedició, composta de 72 homes, va sortir de Manresa el dia 4 de febrer de 1938 i arribà a Sant Julià de Lòria el 14 de febrer de 1938. Va seguir el següent itinerari: Manresa, Sant Mateu de Bages, Castelladral, Serrateix, can Cumira, Riu de Valldora, Santuari de Lord, Sant Llorenç de Morunys, rodeig del port de Compte, poble de la Coma, coll de Port, pla de les Aubes, Tuixén, serra del Cadí, riu Segre, Arcavell, la Rabassa, masia els Plans, Sant Julià de Lòria.

Dels 72 expedicionaris, 24 van morir congelats, 17 van ser fets presoners en acabar sense forces molt a prop de la frontera andorrana i 31 pogueren arribar a Andorra, molts d'ells amb greus congelacions. A la serra del Cadí van haver de suportar temperatures inferiors als 25 graus sota zero, amb nevades i forts vents del nord.

Tercera part: l'itinerari de l'expedició de novembre de 1937

L'entorn geogràfic

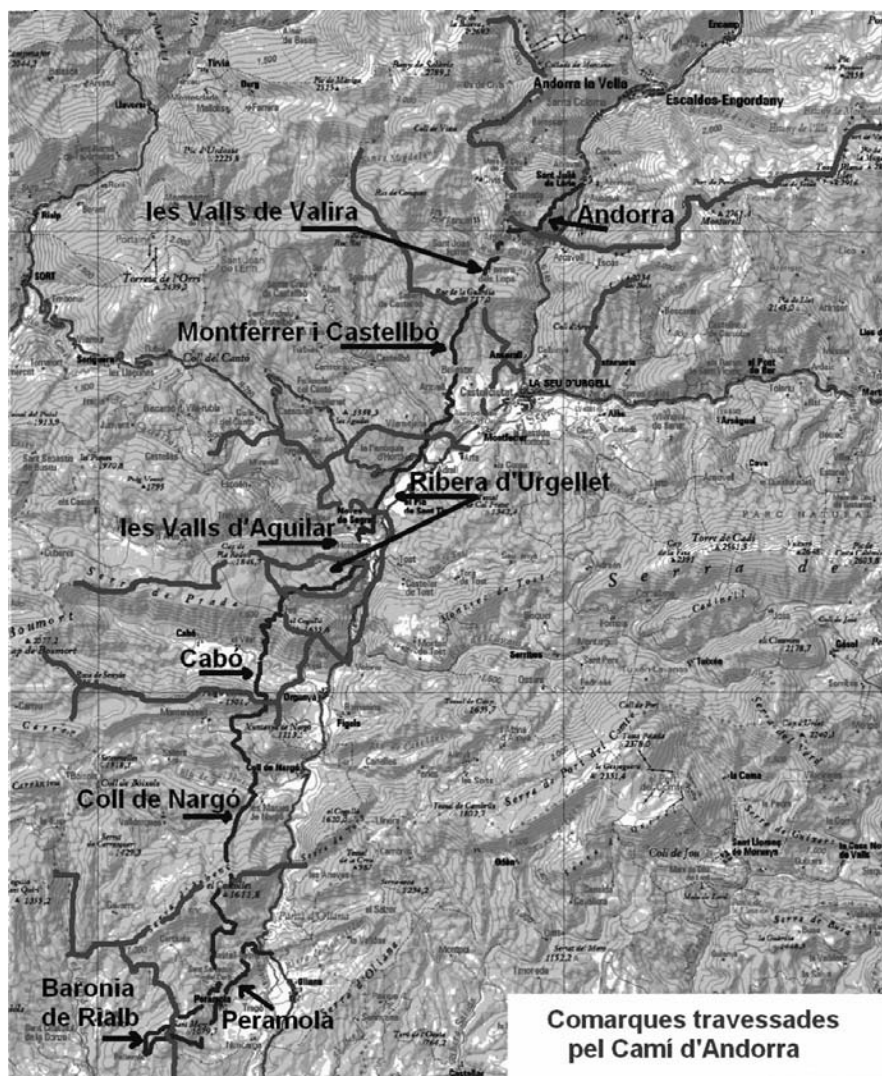
L'itinerari que seguí l'expedició d'Escrivà de Balaguer, que es coneix com Camí d'Andorra, transcorre per dues comarques de Catalunya: la Noguera i l'Alt Urgell. Ja dins d'Andorra, el camí acaba a Sant Julià de Lòria.

Connecta el GR-1, que passa per Ollana, Peramola i Pallerols, amb el GR-11, que passa per Andorra, constituint així una connexió directa entre aquests dos importants camins de gran recorregut.

Dins la comarca de l'Alt Urgell, el camí passa per set municipis: Peramola, Coll de Nargó, Cabó, Montferrer i Castellbò, la Ribera d'Urgellet, les Valls d'Aguilar i les Valls de Valira. Passa també a prop de tres altres municipis: Ollana, Organyà i la Seu d'Urgell.

Dins la comarca de la Noguera el camí passa únicament pel municipi de la Baronia de Rialb.⁴ La Baronia de Rialb està format per uns quants nuclis urbans molt petits, constituïts fonamentalment per l'església i l'escola, al voltant de les quals giren una gran quantitat

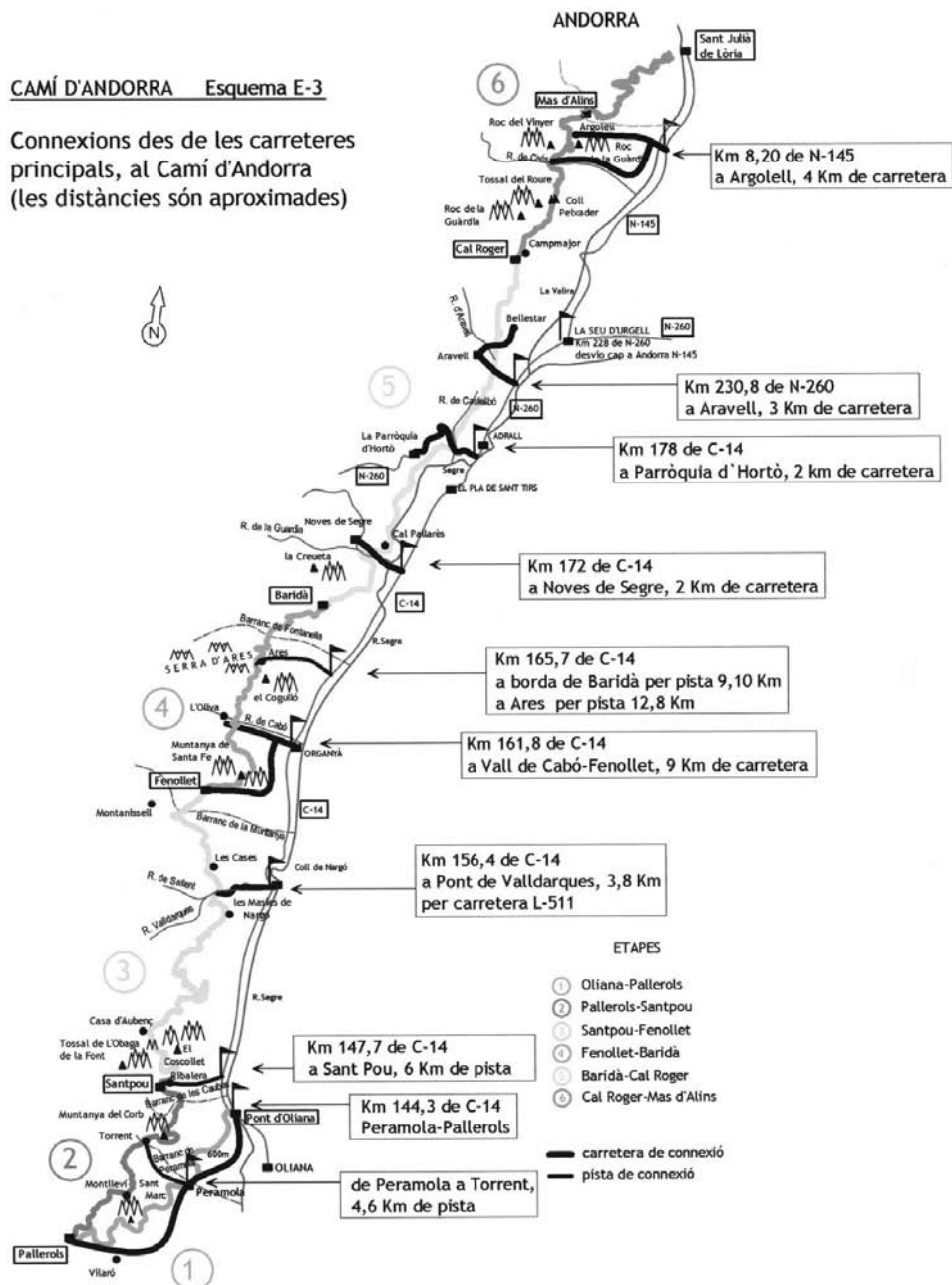

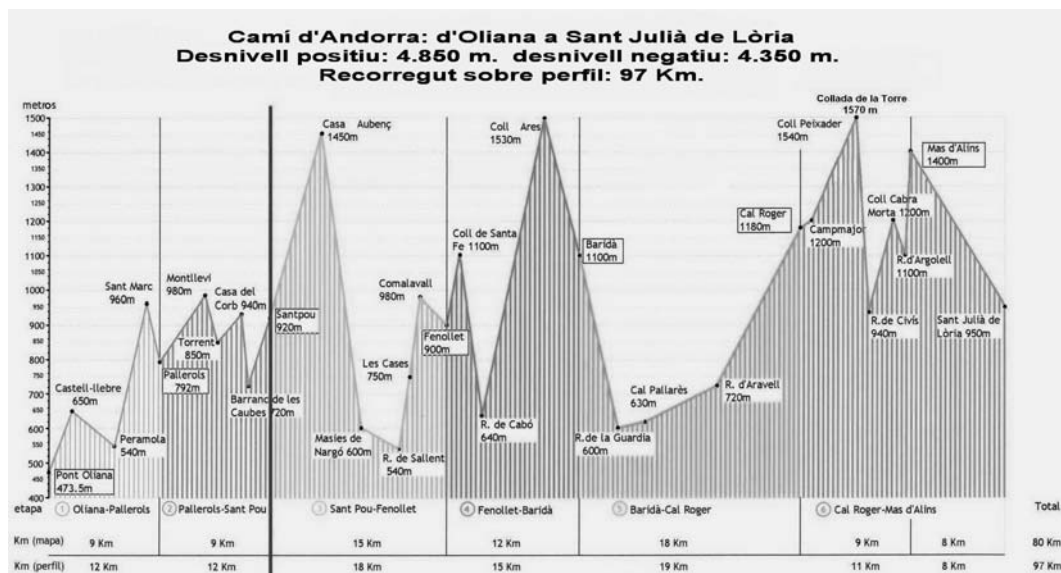

de cases disperses pels boscos. Dins la Baronia de Rialb, el Camí d'Andorra passa només pel nucli de Pallerols, que està format per l'església, l'escola i unes 25 cases disperses pels boscos de l'entorn.

CAMÍ D'ANDORRA Esquema E-3

Connexions des de les carreteres principals, al Camí d'Andorra (les distàncies són aproximades)

Perfil de la ruta d'evasió del grup de sant Josepmaria Escrivà: 97 km de recorregut, 4.750 m de desnivell positiu i 4.350 m de desnivell negatiu. Superaren nou muntanyes i travessaran vuit rius.

Les rutes

L'itinerari que correspon a l'expedició d'Escrivà de Balaguer, del novembre de 1937, consta de 6 etapes o rutes, que es poden veure en els plànols que adjuntem.

Ruta 1: Oliana – Peramola – Pallerols. Amb un circuit intern: Pallerols – Cabana de Sant Rafael – Bassa – ca l'Empordanès – Pallerols.

Ruta 2: Pallerols – camí de l'Arçosa – Cabana – Montlleví – caseta de la Mora – casa de Torrent – casa del Corb – coll de Mu – torrent de les Caubes – obac de les Pletes – Santpou.

Ruta 3: Santpou – espluga de les Vaques – Pical Roig – canal de la Jaça – casa d'Aubeng – Aubàs – les Masies de Nargó – pont de Valldarques – les Cases – Comalavall – borda de Fenollet – casa de Fenollet.

Ruta 4: Fenollet – canal del Grau del Fangueret – coll de Santa Fe – riu de Cabó – Ares – Bordeta Espatlada de Baridà – casa de Baridà.

Ruta 5: casa del Baridà – torrent de Baridà – cal Pallarès – Parròquia d'Hortó – Aravell – cal Roger.

Ruta 6: de cal Roger a Sant Julià de Lòria, passant per la collada de la Torre, riu de Civís, barranc de la Cabra Morta, Santa Maria de Feners a Argolell, Mas d'Alins i Fontaneda.

El desnivell total acumulat en pujada és d'uns 4.800 metres i en baixada d'uns 4.300 metres. La distància total és d'uns 97 quilòmetres.

Quarta part: unes reflexions sobre el respecte a la llibertat

Els camins d'evasió a través dels Pirineus són camins que ens parlen de plors, sofriments, sang, pors, gana, fred... Algunes vegades de mort, juntament amb l'esperança de l'anhelada llibertat... I sempre amb la prepotència i la intolerància dels perseguïdors, siguin del bàndol que siguin.

Per això voldria concloure aquesta comunicació amb unes breus reflexions sobre el respecte a la llibertat en tots els seus àmbits: Llibertat de caminar, de travessar els Pirineus sense necessitat de ser perseguit. Llibertat de pensament ideològic, cultural, polític, amb el corresponent respecte al bé comú. Llibertat de culte religiós. Llibertat d'expressió.

I ja que l'expedició central que he comentat és la d'Escrivà de Balaguer, citaré un fragment d'un llibre, *Als afores de Jericó*, de Julián Herranz, un cardenal de l'Església catòlica, que es refereix a una vivència personal amb aquest sant i que ens pot ajudar a aprofundir en la idea de la llibertat i del respecte a la manera de pensar dels altres:

Des de la meua arribada a Roma, l'any 1953, em vaig adonar que el fundador de l'Opus Dei no parlava mai de política, encara que sí li vaig escoltar moltes vegades defensar la llibertat d'opinió en qüestions temporals.

Jo sabia que detestava les dictadures; que no era gens amic dels règims de partit únic, perquè no respecten la llibertat política i d'associació, i acaben imposant una ideologia monocolor. Quan una alta autoritat del franquisme li va comunicar que anaven a detenir el professor de la Universitat Complutense de Madrid, Rafael Calvo Serer, numerari de l'Opus Dei, per la seva oposició al règim de Franco, li va contestar:

—¿Ha robat? ¿Ha matat? ¿Ha estat deslleial a la seva pàtria? No. Llavors, és que no pensa com vostè. Tanquin-lo si volen a la presó, que jo mateix li portaré el menjar.

És que no pensa com vostè. Em sembla que aquesta és la frase adequada per establir un diàleg i arribar a l'enteniment entre persones de pensar i de formació diferent: acceptar que l'altre pugui pensar diferent de mi, respectar-lo i arribar a acords.

Per aprofundir encara més en aquesta idea del respecte a la llibertat de tots els homes, sense diferència de raça, de cultura, de religió, de pensament polític, etc., citaré també unes paraules de Sant Josepmaria Escrivà, que apareixen al llibre, *Converses amb Monsenyor Escrivà*, núm. 67.

L'esperit de l'Opus Dei és un esperit de llibertat, d'amor a la llibertat personal de tots els homes. I com que aquest amor a la llibertat és sincer i no solament un enunciat teòric, nosaltres

estimem la necessària conseqüència de la llibertat: és a dir, el pluralisme. A l'Opus Dei el pluralisme és volgut i estimat, no senzillament tolerat i de cap manera dificultat. Quan observo entre els fidels de l'Obra tantes idees diverses, tantes actituds distintes –respecte a les qüestions polítiques, econòmiques, socials o artístiques, etc.–, aquest espectacle em dóna alegria, perquè és senyal que tot funciona cara Déu com és degut. (...) El cristià ha d'estimar als altres, i per tant respectar les opinions contràries a les seves, i conviure amb plena fraternitat amb aquells que pensen diferent.

En relació amb aquestes reflexions, penso que és molt important promoure estudis i col·loquis plurals com el que avui ens ha aplegat a Núria, en el VI Col·loqui d'Estudis Transpirinencs, obert a ideologies i experiències diferents i plurals, respectuoses amb els diferents plantejaments de persones diverses, de manera que la suma de les comunicacions de tots els participants enriqueixen els coneixements generals sobre la història, la geografia i les tradicions del nostre país.

Estretament lligat amb el respecte a la pluralitat de pensament, que enriqueix el conjunt de les nostres relacions com a país, som conscients també de la necessitat i urgència de recuperar els camins tradicionals i de fomentar-ne el recorregut a través dels Pirineus, ja que ens permet un coneixement més profund del nostre territori.

Tot plegat facilita la recuperació de la memòria històrica dels nostres avantpassats i ens permet establir un nexa d'unió entre ells i les noves generacions, construint una base sòlida on edificar amb seguretat el nostre futur com a poble; un poble que volem lliure d'ideologies totalitàries, tolerant i obert a la modernitat i a altres cultures, però que ha de tenir com a fonament la nostra identitat secular i les ancestrals tradicions que ens han llegat els nostres pares.

Notes

- 1 Era en Manel Fiter de Losada, nat el 1913. Els de cal Marquès eren els descendents de cal Fiter d'Ares. Cap al 1650 deixaren Ares i baixaren a Organyà. Des de 1711 una part de la família viu a cal Marquès, una casa amb porxos que hi ha a la plaça de la Catedral de la Seu. El 19 de juliol de 1936, Manel Fiter Dasca, pare d'en Manel Fiter de Losada, es passà a Andorra amb cotxe, sense anar per la muntanya. Dos dies més tard, el seu fill Manel passà amb en Josep Cirera. Acabada la guerra, en Manel fou jutge de la Seu. (Testimoni de Lluís Fiter Rodríguez, fill d'en Manel Fiter de Losada)
- 2 Resum del diari manuscrit de 50 pàgines redactat per Antoni Gabriel i Golet (1910-1974), facilitat pel seu fill Manuel Gabriel i Forn.
- 3 SOLÉ I VILLARROYA, *La repressió...*, vol. I, p. 311-314.
- 4 Vegeu els llibres: *La Baronia de Rialb*, d'Antoni Bach i Riu i Manuel Gabriel i Forn, i *Arxiu fotogràfic de la Baronia de Rialb (1994-1996)*, d'Amat Bernaus i Marquès, editats tots dos per l'Ajuntament de la Baronia de Rialb.